

КРИТЕРІЙ ВИДІЛЕННЯ ЧАСТИН МОВИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ТА АРАБСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЧНИХ ТРАДИЦІЯХ

Рижук І. П.

Вчення про частини мови має більш ніж двотисячолітню історію, починаючи від античності до сучасності, виникнення якої було обумовлено самообґрунтуванням діалектичного мислення Платона та Аристотеля. „Частини мови“ (*parties du discours*, *parts of speech*, *Re deteile* тощо) є технічним терміном, калькою давньогрецького *merē tou logou* або безпосередньо латинського *partes orationis* (*partes* „частини“, а *oratio* „мовлення, висловлювання, мовний вираз, чи речення“), який був запроваджений у мовознавство стоїками.

Термін „частини мови“ відображає власне предмет дослідження – частини, з яких складається мовлення, результатом поділу таких частин є „класи слів“. Іншими словами, теорія частин мови безпосередньо пов'язана з класифікацією слів, для чого неодмінно важлива певна доцільність та послідовність у застосуванні прийнятих критеріїв аналізу – критеріїв виділення та класифікації, які, у свою чергу, зумовлюють склад частин мови та їх ієрархію. Щодо кількості критеріїв в європейській лінгвістиці висловлювалися діаметрально протилежні погляди, до яких належить визнання єдиного критерію класифікації (гомогенні класифікації), з одного боку, та послідовного застосування комплексу різних критеріїв (гетерогенні класифікації), з іншого.

У межах гомогенних класифікацій єдиним критерієм розподілу слів за частинами мови визнають або семантичний, або синтаксичний, або морфологічний критерій. Відповідно до *семантичного принципу*, в основі частин мови лежать глибокі семасіологічні підстави, такі абстраговано-граматичні значення, як предметність (клас іменників), атрибутивність або якісна ознака (прикметник), процесуальність або динамічна ознака (дієслово) та ін. Послідовником даної класифікації виступав Ш. Баллі¹. Перевагу семантичному критерію при дослідженні частин мови надавали О. О. Потебня, В. В. Виноградов, І. К. Кучеренко² та ін.

У сучасній лінгвістиці семантичний фактор має назву „когнітивний“ або „концептуальний“, оскільки мова є найхарактернішим

типом когнітивної діяльності людини, і мовні правила – частиною її когнітивного апарату. Незалежно від конкретної мови, люди оперують в розумових процесах концептами предмета, процесу, ознаки, числа і т. д., і завдяки важливості цих концептів вони, зазвичай, об'єктивуються у мові за допомогою певних слів та їх розрядів. Однак, способи представлення тотожних або близьких концептів у різних мовах необов'язково збігаються, наприклад, поняття процесу може конкретизуватися за п'ятнадцятьма різними напрямками (за часом, видом тощо), але яке з них розвинеться в окремій мові залежить від багатьох факторів його власної історії та еволюції носіїв цієї мови³.

За синтаксичним критерієм слова, здатні стояти в реченні в однакових синтаксичних позиціях у певному дистрибутивному оточенні і виконувати однакові синтаксичні функції, відносяться до однієї частини мови. Так, однією з ознак розрізнення іменників і дієслів в українській мові є здатність бути головним компонентом атрибутивної конструкції з прикметником (напр. *великий будинок* та **великий будувати*). Саме на основі даного критерію, деякі мовознавці (І. Р. Вихованець, О. С. Кубрякова, Є. Курилович, О. М. Пешковський, Ч. Фріз⁴ та ін.) не кваліфікують займенники та числівники як окремі частини мови. За синтаксичними функціями вони належать до різних класів, тому їх нерідко розглядають у межах інших частин мови (іменник–числівник *п'ять*, прикметник–числівник *п'ятий*).

Завдяки рухливості синтаксичних функцій частин мови виникають їх синтаксичні деривати, тобто словоформи з вторинною функцією. Для кожної частини мови визначаються типові (первинні) синтаксичні функції (напр. для іменника – позиція підмета й додатка, для дієслова – присудка тощо) і нетипові (вторинні), які є джерелом трансформаційних частиномовних перетворень. Синтаксичний критерій опрацьований О. О. Шахматовим, Л. Теньером⁵ та ін.

За морфологічним (формально-граматичним) критерієм до уваги береться своєрідність змінюваних слів, тобто інвентар їх форм і парадигм, які є виразниками певних морфологічних категорій, наприклад, для іменника – рід, число, відмінок, для дієслова – вид, спосіб, час тощо. На основі морфологічного критерію побудована у вітчизняній лінгвістиці класифікація частин мови П. Ф. Фортунатова⁶.

У сучасній лінгвістиці переважає наукова гетерогенна класифікація, яка спирається на встановлену ієрархію семантичного, синтаксичного та морфологічного критеріїв (Л. В. Щерба, В. В. Виноградов, І. К. Кучеренко, І. Р. Вихованець та ін.) з урахуванням логічного, психологічного (інтуїтивного) та ін. підходів, оскільки, як зазначають мовознавці, всебічний аналіз частин мови неможливий на основі лише одного критерію. Окрім того, застосування комплексного критерію дозволяє виявити межові випадки, синкретичні слова, частиномовна приналежність яких не може бути визначена однозначно. Вперше у вітчизняній лінгвістиці ідею врахування трьох критеріїв з базовим семантичним висунув Л. В. Щерба⁷, оскільки слова виконують первинні синтаксичні функції залежно від їх лексичного значення (напр., в українській мові: іменник – підмет, прикметник – означення до підмета, дієслово – присудок і т. д.). Тобто первинні синтаксичні функції впливають з лексичних значень частин мови і являють, свого роду, транспозицію⁸ цих значень [Курилович 1962, 60–61].

Застосування комплексного критерію передбачає встановлення домінуючих ознак в залежності від того типу мови, яка є об'єктом дослідження⁹. Так, в європейській лінгвістиці провідними висувалися морфологічні ознаки слів, оскільки об'єктом дослідження виступали мови індоєвропейської сім'ї з ознаками флективного типу. Для мов з розвинутою морфологією, особливо флективно-синтетичних, такий підхід має значні переваги, оскільки навіть при наявності типологічних відмінностей морфологічні особливості тих чи інших класів слів у грецькій, латинській, санскриті та класичній арабській мовах досить очевидні.

Однак даний критерій не є релевантним при аналізі мов іншого типу, особливо для мов зі слаборозвинутою морфологічною системою, що може, наприклад, призвести до хибного висновку відсутності або „дифузії“ частин мови в ізолюючих мовах¹⁰, оскільки вони позбавлені тих засобів, які однозначно маркують слово як представника тієї чи іншої частини мови у мовах флективного типу. В ізолюючих мовах, як правило, на перший план висувають узагальнено-граматичне значення слова та його синтаксичні властивості. Так, для китайської мови вперше синтаксичний критерій був запроваджений Е. Д. Поливановим. Цей же критерій є провідним для мов аналітичного типу [Кочерган 2004, 299].

Звісно, в типологічно подібних мовах існує чимало відмінностей, однак найважливіші властивості мовних типів, в плані внутрішньорівневої типології, безпосередньо пов'язані з особливостями існування в них різних частин мови, навіть сама номенклатура частин мови, у певному розумінні, детермінована мовним типом¹¹.

Хоча деякі мовознавці вбачають у застосуванні комплексного критерію джерело непослідовності при класифікації слів на частини мови [Кацнельсон 1972, 128], дослідження частин мови неможливе без системного підходу, оскільки вони перебувають у системних зв'язках та взаємно обумовлюють і визначають одне одного. Однак, це не означає прямолінійного застосування сукупності вищезазначених критеріїв при класифікації слів на частини мови. Дані критерії не є тотожними і не представлені як лінійна послідовність характеристик, у кожному окремому випадку вони можуть бути нерівнозначними.

Комплексний критерій застосовується не лише у європейській лінгвістичній традиції, а й при дослідженні середньовічними арабськими граматистами різних категорій слів в арабській мові. Хоча поняття тотожного європейським термінам „синтаксис“, „морфологія“ в традиційній арабській граматиці не існує¹², в даній статті останні вживаються у тому значенні, яке вони мають в європейській лінгвістичній традиції. Частини мови, як класи слів, сформувалися на перетині лексики, синтаксису і морфології – тому даний критерій дозволяє зробити всебічний аналіз такого явища, як частини мови. Дослідження застосованих принципів та релевантності кожного з них для окремої частини мови та їх розрядів є метою даної статті.

В арабській лінгвістичній традиції терміни *'ism* (ім'я) та *fi'l* (дія, акт, учинок) своєю семантикою вказують на напрям їх аналізу. В традиційній арабській граматиці закріпилося визначення імені та дієслова як *mā dalla 'alā ma'nā fī nafsih* (те, що вказує на значення в собі) [*ḡayr muqtarin bi-zamān muhaṣṣal* – ім'я та *muqtarin bi-'aḥad al-azmina aš-šāliša* – дієслово відповідно], на відміну від часток *ḥarf jā'a lima'nā / mā dalla 'alā ma'nā fī ḡayrih* (те, що вказує на значення в іншому).

Під „значенням“ середньовічні арабські граматисти розуміють єдність лексичного та граматичного значень. Так, лексичне значення імен полягає у наявності в них ряду значень: предметності (*rajul*), процесу (*ḍarb*), ознаки (*'ahmar*), числа (*'ašar*),

особи (*naḥnu*) тощо. Семантика дієслова виявляється у тому, що вони означають дії, процеси, стани, що відбулися, відбуваються або відбудуться у певному часі щодо моменту мовлення. На граматичне значення імен та дієслів, що виражені певними морфологічними формами, вказував ще Сібавайхі [Sībawayhi 1974, I б]: граматичне значення імен виражене відмінковими формами, що зумовлені дією *i'rāb*'у. Наприклад, лексична семантика слова *zayd* буде тотожною у конструкції *ḡahaba zaydun* (Зайд пішов) (тобто позначення конкретної особи), тоді як фінальна флексія *-un* слова *zaydun* виражає суб'єктне значення; семантика дієслова *ḡahaba* вказує на значення руху, а морфологічна форма *fa'ala* – на граматичне значення минулого часу.

У свою чергу, частки не мають власного лексичного значення, оскільки вони виражають зв'язки та відношення між предметами і явищами дійсності. При кваліфікації часток на перший план виступає синтаксичний критерій: вони не виконують самостійно функції головних членів речення, а лише оформляють синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення між іменами та дієсловами. Спроможність виражати відношення закладена в самих повнозначних словах (іменах та дієсловах) і синтаксичних конструкціях – характерною ж особливістю часток є те, що вони не можуть самостійно виражати які-небудь відношення, а лише в поєднанні з повнозначними словами або синтаксичним конструкціями, оскільки значення часток може чітко і повною мірою виявлятися лише при такому вживанні. Наприклад, значення частки *min* як „частина цілого“ або „початок будь-чого“ [Zajjāji 1959, 54] виявляється лише у поєднанні з іменем або дієсловом: *bayt min buyūtihi* та *jā'a min dimaṣqa*.

Неавтономний характер часток виявляється також у проєкції на граматичну систему, де вони не можуть бути членами речення: підметом або присудком, напр. *'amrun ḡalfa* чи *'ilā munṭaliquṇ* [Ibn Ginnī 1985, 46].

На основі семантичного критерію в межах класу імен виділяються „невизначені, неясні імена“ (*'ism mubham*), до складу яких входять підгрупи, співвідносні з європейськими поняттями: особові займенники (*'ism muḏmar*), вказівні займенники (*'ism al-'iṣārat*), відносні займенники (*'ism al-mawṣūl*) та питальні займенники (*'ism al-'istifhām*).

Термін *mubham* семантично вказує, що дані імена не мають

власного лексичного значення, оскільки вони поза ситуацію, контекстом не відображають, не називають жодних об'єктів навколишньої дійсності. Своєрідність даних імен полягає в тому, що вони заступають інші лексичні одиниці, стаючи їх лексико-семантичними еквівалентами, та ґрунтується на відмінній від інших класів слів ознаці – дейктичній: займенникові імена вказують на мовця (*mutakallim*), адресата (*muḥāṭab*) або особу чи предмет, які не беруть участі у мовленнєвому акті (*ġā'ib* „не-мовець і не-адресат“), вказівні, відносні та питальні імена – на предмети чи особу, місце або час.

Числівники (*'ism al-'adad*) виділяються арабськими граматистами окремо як слова з кількісною семантикою. З-поміж трьох основних частиномовних критеріїв у числівників домінує семантичний. Входячи до іменної частини мови, числівник вирізняється з-поміж них ступенем вияву спільних для імен морфологічних категорій: неповною парадигмою категорій числа та особи.

Локативно-темпоральною семантикою вирізняються імена місця та часу (*ẓarf al-makān wa al-zamān*), узагальненим значенням процесуальності – імена дій (*maṣḍar*).

Таким чином, семантика імен як окремої частини мови являє собою односемну систему (значення процесу/предметності/кількості тощо), що передбачає внутрішній розподіл одиниць із спільним граматичним значенням на певні розряди.

Наявність значення предметності в семантиці імені зумовлює широту його синтаксичного функціонування, напр.:

- підмет (*mubtadā'*) та присудок (*ḥabar*) іменного речення: *muḥammadun munṭaliqun*;

- підмет дієслівного речення (*fā'il*): *qāmā zaydun*;

- абсолютний додаток (*maf'ūl muṭlaq*): *qumtu qiyāman*;

- прями́й додаток (*maf'ūl bihi*): *kallamtu ja'faran*;

- обставина місця та часу (*maf'ūl fihi*) *qumtu al-yawma*;

- обставина способу дії (*ḥāl*): *jā'a zaydun rākiban*;

- виділення, обмеження (*tamūz*): *ṭibtu bihi naḥsan*;

- означення (*waṣf*): *jā'anī rajul 'āqil* тощо.

Із семантичними ознаками дієслова тісно пов'язана формально-синтаксична функція присудка. Наявність у семантиці дієслова узагальненого значення темпоральності обумовлює можливість самостійно створювати предикативні конструкції: *ḍaraba* та *yadribu*. Значення часу дієслів експліковані

морфологічними формами *māḍī* та *mudāri*⁴, що співвідносяться з минулим та теперішньо-майбутнім часом відповідно, та модифікуються за допомогою відповідних лексико-граматичних засобів (часток, часових актуалізаторів): *lam yaḍrib*, *lan yaḍriba*, *qad ḍaraba*, *qad yaḍribu*, *sayāḍribu*.

Для кожного класу/розряду слів важливий не тільки набір синтаксичних функцій, а й ступінь характерності кожної з функцій, які можуть бути первинними або вторинними. Останні пов'язані з певними морфологічними та синтаксичними обмеженнями. Так, функціонування імен місця та часу (*ḡurūf al-makān wa al-zamān*) обмежено синтаксичною позицією обставини місця та часу у застиглій морфологічній формі відмінку *naṣb* імені. Відповідно на морфологічному рівні в *al-ḡurūf* характеризуються неповною парадигмою морфологічних категорій відмінка, числа та роду.

Генетично *al-ḡurūf* є похідними від імен одиницями; з часом їх синтаксичне вживання закріплюється на морфологічному рівні відмінком *naṣb*, що зумовлює виділення їх в окремий розряд у межах імені, з одного боку¹³. Семантична прозорість частини одиниць та співвідносність з повнозначним словом (іменем) є підставою розглядати їх як звичайні імена, з іншого боку.

На питання чи *al-ḡurūf* є омонімами імен, чи полісемічними одиницями, арабські граматисти не дають однозначної відповіді. Так, Сібавайхі зазначав, що деякі одиниці з розряду *al-ḡurūf* „сильніші своєю іменною здатністю“ (*tamakkun*)¹⁴ за інших, які бувають виключно *al-ḡurūf* [Сібавайхі 1974 II 311]. Саме це надає підстави розглядати останні в європейській арабістиці як вторинні прийменники [Шарафутдинова 1971, 198], вживання яких закріплюється певними синтаксичними позиціями при нівелюванні їх лексичного значення та вираженні, головним чином, семантико-синтаксичних відношень (локальності, темпоральності).

Таким чином, розряд *al-ḡurūf* виокремлюється з класу імен на основі їх загальнолексичного значення, що обумовлює специфічне синтаксичне функціонування, закріплене морфологічною формою з кінцевою флексією *fatha*.

Якщо семантичний аналіз одиниць – у поєднанні з синтаксичним для службових частин мови – дозволяє виділити у мові групи слів з досить універсальною семантикою, то результати морфологічного аналізу є індивідуальними для кожної конкретної мови. Як зазначалося вище, домінування морфологічного критерію при

дослідженні частин мови є закономірним для мов флективного типу, оскільки саме на морфологічному рівні закріплюються формальні показники зв'язку між словами.

Морфологічний критерій, який в арабській мові є провідним при визначенні частиномовного статусу одиниць, інколи називають формальним, тобто, при аналізі слова приймається його форма, що, в свою чергу, обумовлює розуміння частин мови як категорії граматичної (на відміну від давньогрецьких та пов'язаних з ними лінгвістичних вчень, які розглядали частини мови як лексико-граматичні категорії) [Габучан 1968, 48].

Басрійські граматисти, керуючись семантичними та морфологічними принципами, поряд з *māḍī* та *muḍāri'* (минулий та теперішньо-майбутній часи) розглядали наказовий спосіб *'amr* в межах часової системи дієслова [Ibn Hišām 2001, 15–16]. Включення імператива у часову систему дієслова мотивовано його відмінною морфологічною структурою з огляду на той факт, що середньовічні арабські граматисти не розглядали дієслівні категорії як цілісні системи з власною парадигмою: дієслівні форми *māḍī* та *muḍāri'* не є представленням часової опозиції „минулий – теперішній/майбутній час“; категорія способу знаходить своє відображення у формальному розмежуванні короткого голосного (-*u*, -*a*), або його відсутності (*majzūm*); імператив, у якого нейтралізовані часові значення, не розглядається в рамках даної системи як наказовий спосіб.

У деяких випадках при кваліфікації лексичних одиниць, керуючись тим чи іншим критерієм в якості провідного, можна отримати суперечливі результати. Так, проміжне місце (поряд з формами *māḍī* та *muḍāri'*) в дієслівній системі середньовічних куфійських граматистів посідає активний дієприкметник (*fi'l dā'im*, напр. *zāhib*, *ḍārib*, *qā'im*), який семантично та синтаксично є дієсловом, що керує іменем у відмінку *naṣb* і може виражати семантику як теперішнього, так і майбутнього часу (*ḍārib* „той, хто б'є“ і „той, хто буде бити“) [Al-Baṭalywsī 2004, 31]. Однак, для басрійських граматистів вирішальними при кваліфікації активного дієприкметника виявилися морфологічні ознаки, оскільки він характеризується повнотою іменних категорій означеності/неозначеності (*huwa l-ḍāribu l-rajula 'amsi / huwa ḍāribu-n zaydan ḡadan*), роду (*hind qā'ima*), числа (*humā l-ḍārib-ā zaydan*, *marartu bi qawm-in mulāzim-ū-hum 'ihwatu-hum*) й відмінку (*zaydun qā'imun*, *kāna zaydun qā'iman*, *marartu bi qawm-in mulāzim-i-him 'ahawatu-hum*).

Отже, можна зробити *висновок*, що при дослідженні частин мови та їх розрядів середньовічними арабськими граматистами застосовувався комплекс семантичних, синтаксичних та морфологічних критеріїв. В основу виділення імен та дієслів було покладено їх семантичні ознаки. Особливого значення набувають синтаксичні та морфологічні ознаки, що остаточно визначають кваліфікаційний статус окремого класу/розряду слів.

Окрім того, критерії класифікації необхідно сприймати як певну умовність і не абсолютизувати той чи інший критерій або їх ієрархію, оскільки не всі частини мови в арабській мові виділяються за одним принципом або рядом послідовно застосованих принципів. І хоча морфологічні ознаки виявлялися вирішальними для спірних випадків, арабськими граматистами були ретельно проаналізовані такі „межові“ групи слів, які отримували класифікаційний статус в рамках встановлених трьох частин мови. При цьому іноді сама назва таких груп слів вказує на те, що їм властиві характерні риси різних частин мови: *hurūf mušabbahat bi-l-fi'l* ('inna wa 'ahawātuhā), 'asmā' al-'af'āl та ін.

¹ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2.; Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М., Л.: Учпедгиз, 1947; Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. 2 вид., уточ. і доп. – Вінниця: Поділля-2000, 2003.

³ Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Ин-т языкознания РАН. – М.: Языки славянской культуры, 2004, 123.

⁴ Вихованець І. Р. Части мови в семантико-граматичному аспекті. К., 1988; Курилович Е. Очерки по лингвистике. М., 1962; Пешковский А. А. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956; Fries Ch. The Structure of English: an introduction to the construction of English sentences. London, 1959.

⁵ Шахматов А. А. Из трудов по современному русскому языку. М., 1952; Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988.

⁶ Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды. В 2 т. Т. 1. Сравнительное языковедение: Общий курс. М., 1956.

⁷ Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974.

⁸ Транспозиція – використання однієї мовної форми у функції іншої. Різновиди транспозиції під назвою „трансляція“ описав А. Л. Теньєр: неповна (синтаксична) – стосується зміни синтаксичних функцій вихідної одиниці без зміни її морфологічної належності до відповідної частини мови; повна (морфологічна) – утворення слів іншої частини мови. Одним із засобів вираження останньої є конверсія – перехід слів в іншу частину мови (субстантивіація, вербалізація, ад’ективація тощо). Див. Українська мова: Енциклопедія. К., 2004, 265–266, 692.

⁹ Принципы описания языков мира. М., 1976. – С. 7–52.

¹⁰ Гао Мин-кай. Проблема частей речи в китайском языке // Вопросы языкознания, 1955, №3. – С. 48–57; Панфилов В. С. Формализованный подход к выделению грамматических классов слов в китайском языке // ВЯ, 2003, №6. – С. 65–75; Шутова Е. И. Проблема частей речи в китайском языке // ВЯ, 2003, №6. – С. 47–64.

¹¹ Лукин О. В. Историко-философские обоснования и типологический статус теории частей речи. – М., 2003.

¹² Терміни арабської граматики *naħw* та *şarf*, які уподібнюються синтаксису та морфології відповідно, лише частково відображають суть даних явищ. Вчення про частини мови традиційно відноситься до *naħw* [Рождественский 1975, 151–152, 154].

¹³ Про можливість виділення *al-zurūf* в окрему частину мови див. Owens J. The Foundations of Grammar: an Introduction to Medieval Arabic Grammatical Theory. – Amsterdam, Philadelphia, 1988. – С. 131–136.

¹⁴ Під даним терміном мається на увазі широкий діапазон функціонування імен у різних синтаксичних позиціях, тобто імена, які мають три різновиди фінальної флексії: *ḍamma, fatha, kasra*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Габучан Г. М., Ковалев А. А. О проблеме слова в свете фактов арабского литературного языка // **Арабская филология**. Сб. статей под редакцией А. А. Ковалева и Г. М. Габучана. Москва, 1968.
2. Кацнельсон С. Д. **Типология языка и речевое мышление**. Львов, 1972.
3. Кочерган М. П. **Вступ до мовознавства**. Київ, 2004.
4. Курилович Е. **Очерки по лингвистике**. Москва, 1962.
5. Рождественский Ю. В. Грамматическое учение арабов // Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. **Очерки по истории лингвистики**. Москва, 1975.

6. *Шарафутдинова Р. Ш.* Принципы выделения предлогов в современном арабском языке // **Восточная филология.** Характерологическое исследование. Москва, 1971.
7. *Al-Baṭalywṣī, 'Ibn as-Sayd.* **'Iṣlāh al-Ĥilal al-Waḳī' fī al-Jumal li-az-Zajjājī.** Bayrūt, 2003.
8. *'Ibn Ginnī, 'Uṣmān.* **Kitāb al-Luma' fī al-'Arabiyyat.** Bayrūt, 1985.
9. *'Ibn Hiṣām al-Anṣārī.* **Šarḥ Šuzūr az-Zāhab.** Bayrūt, 2001.
10. *Sībawayhi.* **Al-Kitāb.** Bayrūt, 1990.
11. *Az-Zajjājī, Abū -l-Qāsim.* **Al-Īdāh fī 'Ilal an-Nahw.** Cairo, 1959.